

Kupfer; Fe - железо, iron, Eisen; Pb - свинец, lead, Blei; Sn - олово, tin, Zink; O - кислород, oxygen, Sauerstoff. H - водород, hydrogen, Wasserstoff; S - сера, sulphur, Schwefel.

Тому слід в державному стандарті України стандартувати українські назви хемічних елементів: срібло, золото, мідь, залізо, ртуть, плумбій, станий, вуглець, сірка, водень, кисень, азот, а як дозволені синоніми використовувати латинські назви: аргентум, аурум, купрум, ферум, гідраргіум, плумбум, станум, карбон, сульфур, гідроген, оксиген, нітроген. Повернутися до написання назв хемічних елементів з малої літери.

ПРО ДЕЯКУ КРИТИКУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Богдан Рицар, Роман Рожанківський, Виталь Моргунюк*, 2000

Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології, Львів

* УкрНДІ ССІ, Київ

В «Урядовому кур'єрі» від 22 січня 2000 року було опубліковано статтю Михайла Хойнацького «Термінологія через шафу», в якій автор не вперше критикує українські термінологічні стандарти. Зокрема, авторові не подобається те, що протягом шести років Держстандарт затвердив близько 600 термінологічних стандартів, бо у колишньому СРСР таку кількість було розроблено за 30 років. Напевне п. Хойнацький хотів би, щоб і Україна стандартувала свою термінологію років зо тридцять і була підстава сказати, що, оскільки в Україні немає устандартованої термінології, то ділову і науково-технічну документацію будемо писати російською мовою. До речі, велику частину стандартів СРСР розробили українські фахівці і мусили викладати їх російською мовою.

Критикують термінологічні стандарти часто. Крім статей у періодичних виданнях Держстандарт отримує чимало й листів. Діапазон критики — дуже широкий і часом критика — справедлива. Але найчастіше критикують українську термінологію російськомовні люди, які часто самі себе вважають двомовними або й українськомовними, і критикують те, що їм не смакує або не влазить у рамки їхнього російськомовного способу мислення і тому здається зайвим і непотрібним. Бажання відродити нормальну незросійщену українську мову і вернути те, що примусово було вилучено чи спотворено, сприймають або умисно подають як «незрозуміле витягування на поверхню архаїзмів» чи «вертання до печерної мови». Є й такі, які вважають, що головне — щоб російська термінологія була правильна, а перекласти на українську — то вже особиста справа будь-якого перекладача.

«Переважає більшість стандартів», — пише автор зазначеної вище статті, — «не обговорювалася широким колом фахівців і не рецензувалася в Інституті української мови НАН України». Що це далеко не так, можна легко переконатися, якщо підняти справу будь-якого затвердженого стандарту. У кожній — чимало відгуків, пропозицій, погоджувальних листів від провідних організацій відповідного профілю, тому що за процедурою розроблення і затвердження стандартів треба: 1) розробити проект стандарту одною чи кількома зацікавленими організаціями; 2) розіслати на відгуки в усі провідні та зацікавлені у стандарті установи і організації; 3) проєкспертувати у Технічному комітеті стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту та Міносвіти і науки (ТК СНТТ) після опрацювання відгуків і пропозицій, що надійшли на першу редакцію проєкту; 4) розіслати на погодження до провідних організацій

відповідної предметної галузі. Після цього, у разі погодження проєкту більшістю організацій, стандарт затверджують.

Термінологічні стандарти сьогодні треба сприймати не як видумані якимись чиновниками накази згори, а як документи про домовленість фахівців якоїсь предметної галузі щодо назв певних фахових понять для кращого і однозначного взаєморозуміння. Держстандарт у цій справі виступає в ролі координатора.

Звинувативши експертів Держстандарту в небажанні користуватися новітнім «Російсько-українським словником наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос»¹ (Наукова думка — 1998 р.), п. Хойнацький аргументує своє припущення критикою деяких стандартів, розроблених раніше, ніж словник вийшов з друку. По-перше, ні розробники, ні експерти не могли, якби й дуже хотіли, скористатися тим словником, бо його ще не було. По-друге, один словник, як доробок нехай навіть і великого колективу, не може бути абсолютним критерієм для добирання і усталювання української термінології, хоча б тому, що цей словник російсько-український і подану в ньому термінологію взято не із реального і повновартісного життя української мови, а підібрав або й подекуди створив її колектив авторів на підставі своїх знань і досвіду як множини українськомовних наліпок на російськомовну термінологічну систему. Щоб розробити добру термінологічну систему в певній предметній галузі, треба добре знати ту предметну галузь і добре знати мову, в середовищі якої має виконувати свої функції терміносистема. Саме два зазначених чинники: предметна галузь і мова визначають зміст і структуру певної терміносистеми. Щодо знання мови, то за тих умов, коли переважна більшість населення України мислить російською мовою, а українська — грає роль додаткового (паралельного) засобу подавання російськомовних понять і думок.

Розгорнімо для прикладу зазначений вище академічний словник на сторінці 96 і звернімо увагу на такі відповідності: «впитывающий — вбирний», «впитываемый» — немає, «впитываемость — вбирність», а тепер на стор. 497: «поглощающий (впитывающий) — вбирний», «поглощаемый (впитываемый) — вбираний», «поглощаемость (впитываемость) — вбирність». А тепер Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина» (Наукова думка — 1996 р.) на стор. 105: «впитывающий», «впитываемый» — немає, «впитываемость — вбируваність»; на стор. 392: «поглощающий (впитывающий) — вбирний», «поглощаемый (впитываемый)» — немає, «поглощаемость (впитываемость) — вбирність». Це ж не тільки безсистемність, це — звичайна словесна «каша». Це, напевне, тому, що автори з редакторами самі не дуже добре знають, як воно має бути або дуже добре знають, але — кожен по-своєму і тому те саме поняття, позначене російським терміном «впитываемость», перекладено трьома різними українськими: «вбирність, вбирність і вбируваність». Якщо важко узгодити термінологію одного словника, то зрозуміло, що термінологічні стандарти, розроблені різними авторськими колективами у різні роки, узгодити ще важче.

А тепер звернімося до кількох неакадемічних словників: «Російсько-український словник фізичної термінології» М. Вакуленка (Київ — 1996 р.), «Російсько-український науково-технічний словник» В. Перхача і Б. Кінаша (Львів — 1997 р.), «Російсько-український словник наукової і технічної мови» О. Войналовича і В. Моргунюка (Київ

¹ див. В. Козирський, В. Шендеровський «Троянські коні радянськомовної нормативності»

— 1997 р.), вони — як змовилися: активну властивість (здатність вбирати), яку російська мова позначає «впитывающий» українською одноставно переклали «вбиральний», а пасивну (здатність бути вібраним) «впитываемый» — «вбирний». Це тому, що згадані автори не обтяжені досвідом термінологічної роботи 30 — 90 років і зараз активно беруть участь в роботі термінологічних конференцій, які періодично організовує ТК СНТТ та Інститут української мови, постійних термінологічних семінарів, що діють при Товаристві української мови Київського державного університету та при Державному університеті «Львівська політехніка» і тому вже виробили спільну науково обгрунтовану позицію, що, згідно з традицією і структурою української мови, дійові властивості треба завжди позначати прикметниками, а не дієприкметниками (як це часто буває у російській мові), до того ж: активні дійові властивості — прикметниками на «-льний», «-івний», «-вчий», а пасивні — на «-ний», «-овний», «-анний», «-енний». Зауважмо, що вживання частин мови за своєю прямою призначеністю — це одна з основних ознак і вимог наукового і ділового стилів. А дієприкметниками треба позначати стан, зумовлений перебуванням у дії.

Проте, є свіжий струмінь і в останньому (1998 р.) академічному словнику, напевне, завдяки п. Мирославу Краткові — засновникові київського і львівського постійних термінологічних семінарів, ім'я якого — серед авторів. Дієприкметник «інтегрируемый» як ознака того, якого можна зінтегрувати (пасивної дійової здатності), перекладено прикметником «інтегрований», хоча прикметники такого класу українська мова утворює від дієслів доконаного виду («вилікований», «спростований», «вгамований») і має бути «зінтегрований», але — добре, що не «інтегрований» за зразком «прогнозируемый» — «прогнозований», не «інтегровуваний» за зразком «организуемый» — «організовуваний», і не «інтегрований» за зразком «деформируемый» — «деформівний» (адже має бути: «спрогнозований», «зорганізований», «здеформований»). Як позитив слід відзначити появу у словнику деяких українізмів (наприклад, «стрижень» замість «стержень», «окиснювання» замість «окислювання» тощо). Але вже переклади слів «окислительный», «окисляющий», «окисляемый» свідчать, хіба що, про неспроможність української мови доладно розрізнити активні і пасивні дійові властивості предметів та їхній стан, зумовлений дією. Для того, щоб довідатися про те, що українська мова має такі засоби і вони не бідніші, а навіть багатші, за наявні в інших мовах, треба читати і неакадемічні словники.

Ідея запровадити єдиного нормативного словника і сказати: «користуйтеся тільки ним і ні в якому разі не вживайте слова, яких у ньому нема» — не нова. Вона належить більшовикам і була спрямована на боротьбу з «буржуазним націоналізмом в термінології» та проти розвитку української мови взагалі. Її втілення почалося з видання 1933—35 р.р. репресивних термінологічних бюлетенів (медичного, математичного, ботанічного, фізичного і виробничого), у яких «виправлено» більше половини українських термінів (інша половина, через спорідненість мов, сама собою була схожа на російську) так, що українська термінологія мусила майже повністю калькувати російську. Зокрема, якщо поняття призначеності чи здатності виконувати дію у російській мові позначено дієприкметником на «-ующий», то відповідно і в українській мові повинен бути дієприкметник на «-уючий» замість властивого українській мові прикметника на «-льний» чи «-івний» і т. ін. Вживати у термінології слова, яких немає у словнику, було заборонено. Українська термінологія повинна була ні на крок не відриватися від російської.

Оголосити сьогодні якийсь словник нормативним і єдино правильним — було б продовженням більшовицької політики і злочином, спрямованим проти відродження та розвитку української мови і термінології зокрема.

Експертуючи чи готуючи терміносистему на підставі відповідної російської [англійської], ТК СНТТ ніколи не обмежується лише перекладними російсько[англійсько]-українськими словниками, а користується також ґрунтовними академічними словниками української мови (Українсько-російський словник [УРС].- К.: АН УРСР, 1953-1963.- 6 т, 122 тис.слів; Словник української мови (тлумачний) [СУМ].- К.: АН УРСР, 1971 - 1980.- 11 т., 136 тис.слів; Орфографічний словник української мови [ОСУМ].- К.: НАНУ, Довіра, 1994.- 120 тис. слів) Це допомагає уникати суб'єктивності авторів перекладу й повніше використовувати фонд української мови. Виходячи з таких позицій, не можемо прийняти запропоновану автором зазначеної статті методику користування одним (нехай і великим) перекладним російсько-українським словником, та й іншим термінологам не радимо так робити.

Отож, вибираючи з УРС один із трьох термінів-синонімів з позначкою техн. – «триб», «зубчатка» і «шестірня», термінологи віддають перевагу першому, бо він коротший, або другому за його кращою вмотивованістю порівняно з іншими. Ще одна перевага першого терміна в тому, що він, на додаток, ще й розмовний, тобто легше сприйметься загалом. Термін «зубчасте колесо» (не зафіксований в УРС) через двослівність не має переваг. Технічного терміна «сучка», до відома п. Хойнацького, у згаданих академічних словниках нема.

Щодо сумісності «триба» й «трибоелектрики», то, по-перше, не автори ДСТУ 3725-98 помістили ці слова на ту саму сторінку УРС, по-друге, це не повні омоніми, бо «триб» як «тертя» в українській мові не зафіксовано, а, по-третє, для стандартів передбачено обмеженість сфери застосовування терміна.

Авторів статті, очевидно, не сподобалася назва стандарту, що починається зі слова «устава», а не «установка», як переважно подають словники. Технічний комітет, згідно з Правописом, не рекомендує вживати терміни, що закінчуються на «-овка» (а також «-ушка», «-имий» тощо), бо такі словоформи трапляються в українській мові лише як винятки й тому не можуть слугувати типовим зразком для термінотворення. Численне, як зараз трапляється, введення таких термінів створює нові винятки, чого термінологи не мають права чинити. Словники, укладені за участю ТК СНТТ, містять лише одне слово на «-овка» — «головка», яке віддавна вживають в іншому сенсі, ніж голівка дитини [живої істоти]. Навіть слово «підготовка» з'явилось порівняно недавно як калька з рос. «подготовка» в додаток до питомо українських слів «готування», «готовлення» (дія), «підготування», «підготовлення» (подія), «підготовленість», «приготова» (наслідок).

Термін «випрямлений струм» можна вважати вмотивованим для струму, графік якого після перетворення має форму прямої лінії, і не охоплює випадку перетворення без фільтрів-згладжувачів, коли струм на виході — однонапрямний пульсний (має форму напіввзізаної синусоїди). Оскільки ідеального фільтра нема та й не потрібно такого для практичного вжитку, то вихідний струм завжди містить і постійну, і змінну складову частину. Рекомендуємо «випростаний» (випрямлений, витягнений, розправлений, розігнений) як термін з точнішою мотивацією (див. «Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки» Б.Рицара, К.Семенистого, І.Кочан).

Терміни «злучення», «сполучення», «з'єднання» - це практично синоніми. Але "злучення мостом доріг обабіч річки" чи "злучення дугою двох точок на площині" точніше, ніж "з'єднання", бо з'єднати — це насамперед утворити одне ціле, а злучити чи сполучити — встановити зв'язок. Тому запропоновано в електротехніці застосовувати «злучення» (якими будують кола-«дороги» для струму), в хемії – «сполучення», а в механіці – «з'єднання». Із таким багатством слів не можна цього не зробити. До речі, «Фізичний термінологічний бюлетень» видавництва Всеукраїнської академії наук, який вийшов 1935 р. під гаслом «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології», однак залишив: «соединять — сполучати, (техн.) злучати»; «соединение звездой — злука зіркою». Очевидно на той час, коли переважній більшості українських термінів у відповідність було гвалтовно поставлено російськомовні кальки, слово «з'єднання» було занадто незастосовне щодо техніки. Бо слова «лучити», «злучати», «сполучати» (а також похідні від першого: долучати, вилучати, залучати, прилучати, відлучати) були ширші за значенням (застосовні до осіб і предметів) порівняно з «єднати», «з'єднувати», застосовних до осіб (див. Словник Грінченка та ин.). А у російській мові — усе навпаки: «соединять» — широке, «случать» — вузьке. Зробити так само в українській мові відважилися пізніші «реформатори».

Головна вада, запровадженого тим самим Бюлетнем, терміна «котушка» - його цілком неправильна мотивація, бо до чого тут котити чи катати. У процесі навівання проводу цей об'єкт не котиться, а крутиться, обертається. Але мотивація на процес виготовлення також неправильна, бо нас цікавить лише результат процесу — нерухомий об'єкт. Все тут очевидно: «навівання» (недоконана дія), «навиття», «навинення» (доконана дія), «навій», «навитка» (об'єкт чи результат дії).

Можна і потрібно говорити та писати про вади термінологічних стандартів і словників, дискутувати з приводу кожного окремого терміна, з'ясовувати історичні і поточні причини основної вади української термінології — її внутрішньої незгармонізованості. Прсте, не можна не погодитися, бо це — цілком природно, що середній рівень державних термінологічних стандартів, як і словників, цілком відповідає загальному станові і становищу української мови та рівню мовної культури в Україні. Устандартована приблизно у шестистах стандартах протягом шести років українська науково-технічна термінологія сьогодні конче потребує гармонізування, тобто — узгоджування як на рівні понять, так і на рівні термінів, що їх означають, як усередині кожної предметної галузі, так і між ними.

Один із шляхів випрацювання справді української термінології зараз — це розроблення та переглядання невеликих вузькофахових термінологічних словників-стандартів за вищезгаданою процедурою системи державної стандартизації, спираючись, звичайно, на певні засадничі вимоги. Такі вимоги, що узагальнюють результати роботи семінарів і конференцій, враховують досвід термінологічної роботи в Україні і за її межами, сформульовано, погоджено з Інститутом української мови і викладено в ДСТУ 3966-2000 «Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять». І останнє слово повинно бути не за якимось єдиним нормативним словником, а за згодою фахівців певної галузі, фахових і термінологічних експертів та мовознавців. Критерієм мовної правильності терміна повинна бути відповідність структурі і внутрішнім законам української мови, а не наявність чи відсутність його у словнику. Саме для випрацювання внутрішньо узгодженої термінології і потрібно розробляти термінологічні стандарти та укладати фахові словники. А вважати українську

термінологію усталеною можна буде лише тоді, коли переважна більшість тих, хто нею послуговується, будуть не просто підставляти українські слова в російськомовні думки, а думатимуть українською мовою.

Проте, як відродження і утвердження української мови взагалі, так і термінологічна праця зокрема, цілком залежать від державної політики і економічного становища в Україні. Створених у перші роки незалежності України відділів науково-технічної термінології в Інституті української мови та УкрНДІССІ (Інституті стандартизації, сертифікації та інформатики Держстандарту України) зараз не існує — їх зліквідовано за браком коштів. Через те вищезазначена процедура розроблення стандартів сьогодні працює далеко не на повну потужність. А термінологічної праці в Україні — непочатий край!

«Дуже вже живучим виявився гопчик (маючи на увазі пульс)», — журиться п. Хойнацький, образно називаючи тим живучість бажання відродити і розвивати українську термінологію з українськими ознаками. Марні сподівання на те, що він перестане битися, бо серед науковців завжди знайдуться натхненники, які за будь-яких умов робитимуть цю справу. І завжди разом з іншими допоможуть їм словники 20 — 30-х років, укладені в Інституті української наукової мови Української академії наук, над якими працювали кваліфіковані фахівці з усіх регіонів України. І працювали вони не з примусу і не за московські гроші, а з переконання, що роблять потрібну та важливу справу. А добирали терміни орієнтуючись, що найвагоміше, на живу українську мову, якою розмовляли і думали.

ТЕЗИ ДО ПІДГОТОВКИ БАЗИ ДЛЯ ОСТАТОЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ СТАНДАРТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Тимотей Балабан, 2000

Граната Гилс, Каліфорнія, США

Для улегшення праці потрібно взяти під розгляд такі мої пропозиції:

1. Для остаточного опрацювання стандартів технічної термінології потрібно, передусім, опрацювати основний (загальний) стандарт правопису української мови. Він стане підставою, на якій створюватимуться стандарти технічної термінології. (

Недавно довідався, що академік В.В. Німчук, з Інституту української мови Національної академії наук України, в минулому році видав Проект найновішої редакції Українського правопису тиражем 100 (сто) примірників (думаю, що з наміром поширити його тільки в обмеженому колі мовознавців для обдумування, коментарів чи порад) Так, що ми вже врешті на добрій дорозі та поступаємо поволі вперід.

2. Обов'язково потрібно прийняти однотайну українську номенклатуру (термінологію) в українській граматиці (префікс чи приросток, суфікс чи наросток, номінативний чи називний відмінок, і т. д., і т. п.).

3. Усунути, вилучити і замінити такі, та їм подібні, радянські вислови, як: педколектив -, кабмін -, мінос -, держстандарт -, Держкомінформполітик -, агітбригада -, райдержадміністрація -, укрексімбанк -, контора -, , Київміськбуд -, абонплата -, тендер -, приз -, генсек -, Укртелеком -, Укрнафта, ...